

Kvinnoarbete på fabrik – yrkessocialisation som läroprocess?

*I Ulrike Prokops efterföljd analyserar
de tre tyska forskarna fabriksarbetets subjektiva
betydelse i kontrast till hemarbetet. De ser en ambivalens
hos kvinnorna, som ser för- och nackdelar med både hemarbetet
och fabriksarbetet. Motsägelserna i de kvinnliga livs-
sammanhangen ger upphov till inkonsistens i
värderingar och tänkesätt.*

Då man betraktar forskningsansatserna inom industrisociologin är det tydligt att alltsedan recessionen 1966/67 behandlar visserligen allt fler undersökningar industriarbetarnas konkreta arbetsförhållanden, deras inställning till fabriksarbetet och det gamla problemet om sambandet mellan produktionsvillkor och samhällspolitisk konfliktpotential.

Mycket få industrisociologiska projekt går däremot in på den kvinnliga arbetsstyrkans arbetsproblem och arbetserfarenheter. Tar man som exempel industri- och företagssociologin, som DFG (Deutsche Forschungs-Gesellschaft) lägger tyngdpunkten vid i forskningen och där större delen av de kritiska industrisociologerna finns, så tar av 16 pågående projekt inte ett enda upp fabriksarbeterskornas arbets- och livsvillkor.¹

To m när kvinnor reflekterar över kvinnors problem är fabriksarbeterskorna på det hela taget alltför forskningens styvbarn, även om det nu finns några undersökningar som handlar om dem.²

I den industrisociologiska forskningen marginaliseras den kvinnliga arbetskraftens problem och det är en trogen avspeglning av dess verkliga situation. Det som här på det innehållsliga planet visar sig som okunnighet om en väsentlig yttring av diskriminering och ojämlikhet i samhället, slår igenom i den teoretiska och metodolo-

giska behandlingen av subjektiviteten överhuvud.

Alla försök att från produktionsprocessen tränga fram till det arbetande subjektet stannar vid den 'subjektiva faktorn', en sociologistisk konstruktion som avskild från sin konstitutionshistoria inte har något eget inre psykiskt liv.

Just i undersökningar som inom produktionssfären letar efter 'konfliktpotentialer' och efter människor som vill ha förändring, saknas det som skulle kunna spåra upp 'subjektiviteten' – hur hotad och vanmäktig den nu än är – som samhällelig substans. Där saknas en väl underbyggd arbetspsykologi, bättre uttryckt, en politisk-ekonomisk arbetspsykologi och en de arbetandes politiska psykologi.

Vi ska längre fram visa tydligare vad vi menar med detta. Till att börja med måste klargöras att det är nödvändigt att utvidga en sådan arbetspsykologi till de samhälleliga områden där varan arbetskraft och den individuella arbetsförmågan inte bara förbrukas och förstörs, utan skapas, hålls levande och i gott skick.

Ansatser till en sådan utvidgning finns förvisso. Det visar användningen av biografiska metoder och upptäckten av reproduktionssfären.

Men även om man i nyare industrisociologiska projekt kan märka en tydlig ansträngning att förstå mer invecklade rela-

tionssammanhang, dvs ansträngningar att ta hänsyn till så många variabler som möjligt och även att låta nya framträda, så koncentreras likväl större delen av arbets- erfarenhetsanalyserna på att visa hur stort inflytande produktionssfären har. Och där undersökningarna låter arbetarnas hela livssammanhang framträda – vad de tänker, hur de lever, hur de skulle vilja respektive har levt – där framträder reproduktionssfären som i första hand reducerad till fritiden, som återigen är underkastad 'arbetets långa arm'.³

I den mån som *arbetspsykologiska* synpunkter beaktas inom industrisociologin dyker de i första hand upp i den visserligen centrala men likväl begränsade frågeställningen hur påfrestande arbetsförhållanden inverkar på subjekten.⁴

Det perspektivet är begränsat, emedan det lämnar öppet hur *subjekten själva* förhåller sig till arbetet och vilka psykiska dimensioner, som flyter in i bearbetningen av erfarenheterna på fabriken. Vi utgår från att de förväntningar, de behov och den rädsla som är med och bestämmer förhållandet till arbetet, härrör från olika system av relationer i livssammanhanget som helhet: den biografiska bakgrunden, hittillsvarande yrkeserfarenhet, nuvarande familjeförhållanden. Fabriksarbetets subjektiva betydelse kan därför inte förklaras bara med en immanent analys av de erfarenheter som görs i produktionssfären. I bedömningen av betydelsen hos resp erfarenhetsområde, fabrik – familj, gör sig kontrasterande erfarenheter ömsesidigt gällande.

Det har i kvinnoforskningen blivit tydligt att livsområdena yrke – familj inte kan åtskiljas. Där kvinnor vill arbeta utanför hemmet och av ekonomiska orsaker även måste göra det, får de ta ansvar på båda områdena och utsätts för psykiska och fysiska påfrestningar som de måste få att väga jämnt.

Konfrontationen med de båda erfarenhetsområdena kan emellertid även provocera fram lärorika erfarenheter och en ny inställning till samhället, som gör sig gäl-

lande på två sätt: dels som protest mot inskränktheten i den gettoiserade familjen, dels som ökad känslighet för alienationsdimensionerna i den industrikapitalistiska produktionen.

Med avseende på arbetarkvinnors totala livssammanhang skulle konsekvensen av en analys som tar hänsyn till denna komplexitet, bli att man håller ögonen på två problemnivåer, som nämligen ibland är olika strukturerade, men likväl relaterade till varandra.

Å ena sidan binder motsättningsfulla funktioner i familjen kvinnorna vid denna sfär, men de provocerar samtidigt fram en önskan att bryta sig ut ur hemmets trånga vrå och dess beroende (jfr del II). Motsättningar i produktionssfären orsakar samtidigt ett avståndstagande från fabriksarbetet och en bindning till arbetet på företaget. Den därmed förenade ambivalenspotentialen avtecknar sig än en gång genom att de erfarenheter som görs när man växlar mellan och jämför de båda arbetsområdena, kontrasteras mot varandra.

Det är uppenbart att vi inte kan utveckla hela denna komplexitet här – den är föremål för en total utvärdering i vårt projekt.⁵

Vi tar fram en frågeställning som vi tror ger kvinnoforskningen en ny betoning. Vilken subjektiv betydelse har fabriksarbetet i kontrast till/konkurrens med de arbets- och erfarenhetsområden som finns i familjen?

Vi anser att utvecklingen av innehållet i dessa aspekter med hjälp av fabriksarbetarskornas egna berättelser om sina erfarenheter är en meningsfull möjlighet att differentiera de hittillsvarande ståndpunkterna i frågan.

Från feministisk sida finns nu en tendens att i protest mot den traditionella och den från vänster kommande industrisociologin, som alltjämt bara utgår från den industriella produktionen, överbetona reproduktionssfären. Tyngdpunkten i familjen upptar – med detta synsätt – till synes nästan alltid (dvs i 'normalbiografen') alla kvinnans affektiva och arbetsinnehållsliga orienteringar. Förhållandet till fabriksar-

betet är i stor utsträckning tömt på känslomässiga aspekter, kognitiva och handlingsrelevanta stimuli. Om man bortser från undantagsfall i mycket speciella livssituationer, så har fabriksarbetet i första hand sin betydelse som inkomstkälla för att tillfredsställa familjens konsumtionsbehov. Det enda relevanta livsrummet för kvinnan är familjen ('familjeorienterad instrumentalism').⁶

Men denna, till att börja med nödvändiga förskjutningen av tyngdpunkten – att inte primärt härleda kvinnornas instrumentella inställning till fabriksarbetet ur arbetsförhållandena på företaget, utan ur deras subjektivt förankrade men likväl objektivt påtvingade familjeorientering – kommer till korta, om den inte tar hänsyn till följande två implikationer. Fabriksarbetet bokförs inte nödvändigtvis som en negativ post i dubbelarbetet. Inte heller är det nödvändigtvis så, att det bara nedvärderas i förhållande till de större möjligheter till tillfredsställelse och till de mindre alienerade arbetsformer som finns i familjen. Upplevelser av brister och fel i situationen i hemmet leder till att fabriksarbetet eller några av dess dimensioner uppvärderas gentemot hemarbetet.

Om man förstår själva den kapitalistiska produktionsprocessen som ett område där motsägelsefulla erfarenheter slår igenom, blir det dessutom möjligt att förutse och sedan utifrån intervjumaterialet även tänka sig in i denna ambivalenta (dvs av samtidigt både positiva och negativa aspekter sammansatta) inställning till fabriksarbetet.

Rädslan för att inte ta nog på allvar exploateringsprocessens brutalitet och de skador den orsakar hos män och kvinnor leder ofta till att man bara resonerar utifrån 'samhällets överbestämning', dvs utifrån kapitallogiken. Då spärras emellertid möjligheten att göra subjekten, i vårt fall lönearbetande mödrar, till utgångspunkt för resonemanget. Detta synsätt bestämmer vår frågeställning, som vi i det följande ska undersöka utifrån arbetspsykologiska synpunkter. Vi upprepar den än en gång:

vilka möjligheter till tillfredsställelse och vilka upplevelser av brister i privatlivet tjänar till att upp- respektive nedvärdera fabriksarbetet? Vilka arbetsplatsimmanenta erfarenheter stärker eller försvagar dessa subjektiva avvägningar?

Dessutom är vi intresserade av flera saker samtidigt. Å ena sidan gäller det för oss att påvisa motsägelsefullheten/ambivalensen och komplexiteten i kvinnornas erfarenheter av fabriksarbete; närmare bestämt hos varje enskilt subjekt – vilken inställning som än må överväga. Det har till följd att den empiriska förståelsen av erfarenheter av industriarbete och deras bearbetning här undgår *en annars vanlig typologisering*.

Vi skulle också vilja diskutera de teoretiska och forskningsmetodologiska överväganden, som väglett oss i den empiriska tillämpningen av problemställningen. För det andra skulle vi vilja visa hur de arbetspsykologiska frågeställningarna i det konkreta projektarbetet utvecklats som läroprocess. De beror inte bara på det teoretiskt-abstrakta sysslandet med nyare ansatser inom den arbetspsykologiska forskningen, utan uppstod även under analysen av det som de intervjuade kvinnorna sade.

Teoretiska antaganden och metodisk tillämpning i projektet.

Problem hos lönearbetande mödrar.

Innan vi kunde börja med intervjuerna låg en mödosam – och inom gruppen även konfliktfylld – väg genom abstraktionernas öken framför oss. Vårt engagemang för arbeterskorna, känslan av att vi genom vår gemensamma situation som kvinnor var förenade med dem, ledde till att vi ofta frestades skjuta hela 'vetenskapsapparaten' åt sidan. Den hotade komma mellan oss och dem. Empati och vår egen förlägenhet tycktes möjliggöra, nästan kräva, en *mer omedelbar* väg till dem.

Då vi funderade över vilka problem kvinnor har som arbetar på ackord åtta timmar varje dag, och som hemma uppfostrar barn, sköter hushållet och har an-

svaret för 'klimatet i familjen', märkte vi snabbt att vi levde annorlunda och mer privilegierat.

Om vi också bara gjorde en ansats till att se arbetarkvinnorna som forskningens *subjekt* så krävdes nu framför allt av oss att vi skulle förstå de villkor de lever under, i deras totalitet, som för oss är helt främmande. Bara på det sättet kunde vi ge kvinnorna möjligheten att också tala om alla de erfarenheter som är relevanta för *dem*, utan att vi av enögdhet från första början uteslöt några aspekter.

Denna upptäckt fick teoretiska och metodologiska konsekvenser. Vi utgick analytiskt-systematiskt från en *dubbelt* sammansatt struktur av motsättningar i kvinnornas vardagsliv.

De arbetar på fabriken. Målet för den kapitalistiska industriproduktionen är maximering av vinsten – mervärdesproduktion. För att kunna uppfylla denna funktion är produktionsprocessen strukturerad enligt principen att intensivt, kontinuerligt uttömmande utnyttja varan arbetskraft. Det betyder för arbeterskan, för arbetaren anpassning till maskinernas och ackordens takt, kraftig inskränkning av utrymmet för egna bedömningar vad gäller platsen och tiden för arbetet, arbetets funktion och koordinering.

Och arbetet i familjen vilar tungt på *dem*. Familjens sociala funktion ligger inte bara i den privata produktionen, reproduktionen och förnyelsen av varan arbetskraft, utan även i produktionen av den därutöver pekande samhälleliga potentialen 'subjektiviteten'. Om levande människor ska växa upp i familjen och inte bara helt enkelt födas upp till robotar, så måste denna institution garantera tidsstrukturer, arbetsformer och psykosociala förhållningssätt, som visserligen präglas av produktionsprocessen som senare reproduktionskälla, men som inte är identiska med de umgängesformer som råder där.

Om man försöker härleda de krav som ställs på kvinnorna, ibland i familjen, ibland på fabriken, ur de motsatta funktioner som samhället ger den industriella pro-

duktionen och reproduktionen i familjen, så blir det helt uppenbart att de specifika, framför allt psykiska påfrestningar som lönearbetande mödrar utsätts för ligger i motsägelsefullheten i de krav som ställs på deras beteende.

För ackordsarbeterskor betyder det t.ex. att vara fångslad vid maskinens eller bandets fastlagda tidsrytm åtta timmar om dagen, och ändå vara tvungen att hemma ställa om sig till helt andra tidsstrukturer. Barns behov kräver ett kvalitativt annorlunda sätt att umgås med tiden: att leka, ha tålamod, kunna lyssna. Eller: genom fabriksarbetet garanterar kvinnorna liksom männen familjens uppehälle – hemma måste de likväl ännu i stor utsträckning lyda de regler som gäller för ett patriarkaliskt hemmafruäktenskap.⁷

Men motsägelsefulla krav på förhållningssätt ligger inte bara *mellan* områdena familj/företag. Familjen och arbetslivet är *i sig* överallt motsägelsefullt strukturerade.

I det följande ska vi bara referera till de i företaget immanenta momenten av motsägelsefullhet. Vi har i en annan uppsats behandlat reproduktionsområdet som tema. Vi ska visa hur vi när vi började vår studie försökte förstå produktionsfären som en motsägelsefull enhet av divergerande krav på förhållningssätt – detta i nära anslutning till bl.a. Marx. När det gäller hur varan arbetskraft organiseras så implicerar produktionsföretaget kollektivering och isolering. På själva arbetsplatsen krävs samtidigt konkurrens och samarbete. I vår stora undersökning har vi differentierat väven av motsättningar ännu mer. Här begränsar vi oss till de båda ovan nämnda dimensionerna.

Vi kunde inte stanna vid motsättningarnas *objektiva* sammansättning. Hur avsåts dessa strukturella motsättningar i subjektet? Som korresponderande kategori hos subjektet satte vi först globalt begreppet *ambivalens*.⁸

Då vi mer intensivt studerade intervju-materialet utkristalliserades att vi tydligare måste skilja mellan affektiva, kognitiva och intentionella plan i ambivalensbegreppet.

Vi måste dela in begreppet ytterligare. Med stöd av Bleuler fick begreppet 'ambivalens' beteckna olösliga känslomässiga konflikter. På handlingsimpulsernas plan uppträdde dessa som *ambitendenser*, dvs som motsägelsefulla strävanden hos ett och samma subjekt (dvs att vilja stanna hemma och samtidigt inte vilja sluta arbeta på företaget). På medvetandeplanet – tänkesätt, värderingar – uttrycka ambivalensen i *inkonsistens* (tex 'Jag tycker att arbetet är förfärligt, jag blir utsliten'/mitt arbete är egentligen inte tungt, jag går gärna till jobbet').

Om man, när man ska utforska lönearbetsbeteende mödrars komplexa livssammanhang, teoretiskt förstår att man på ett systematiskt sätt måste ta hänsyn till de motsättningsfyllda strukturerna och till de manifestationer som upplevs mellan och i resp livsområde, så måste det få forskningsmetodologiska konsekvenser. Vårt problem var på vilket sätt vi skulle få fram hur dessa objektiva motsättningsfyllda strukturer ytrar sig i subjektet. Vi kunde ju inte fråga: 'Tycker Ni att det är motsägelsefullt?' respektive 'Reagerar Ni ambivalent på det?' – Vi antog att avvägningen mellan de olika livsområdenas (yrkets resp familjens) betydelse inte i sig är konsistent, utan att bedömningen förändras, ges annan betoning, beroende på i vilken samtalssammanhang området behandlas. Om man tex frågar om fabriksarbetets subjektiva betydelse i samtalssammanhangen 'hemarbete' så medför det att det läggs en annan betoning vid det än om det hade behandlats direkt i sammanhang med en skildring av yrkeserfarenheter på arbetsplatsen. För att kunna handskas med den däri uppenbarade interdependensen mellan de båda livsområdena, har vi införlivat *perspektivförändringen* som metodologiskt instrument i intervjuhandledningen.

Själva begreppet perspektivförändring är inte nytt. I interaktionsteori är det vanligt i betydelsen "taking the role of the other". I empirisk socialforskning upprepar man naturligtvis också en fråga i ett annat sammanhang eller vänder på den.

Men båda metoderna har likväl bara som funktion att *kontrollera* inkonsistenser. Men som instrument för att ge det utfrågade subjektet chans att vid varje tillfälle göra klart mot vilken bakgrund och i betraktande av vilken inställning hon framlägger åsikter och erfarenheter, har perspektivförändringen hittills inte använts. Därför kan vi anta att här skett en metodologisk förnyelse.⁹

Hur utsagor och motiveringar som uttryck för ambivalenser/ambitendenser förändras, förskjuts, ändrar tonvikt allt efter i vilken aktuell tematiserad kontext de uppträder, ska åskådligt exemplifieras med flera avsnitt ur en intervju.

Den egna erfarenheten som nyckelbarn bestämmer synsättet i den biografiska delen av intervjun med fru G.

Vår pojke ska ju nu nästa år säkert börja skolan. Och då skulle jag egentligen vilja sluta arbeta på... För jag skulle inte vilja att det går för honom som det gick för mig när jag var liten. Att han – han ska inte bli nyckelbarn. Nä.

Upplevelsen av en hotande förflyttning präglar tonen i följande svar på frågan i intervjuens 'produktionsdel': 'Vad skulle Ni sakna om Ni inte längre var tvungen att arbeta på företaget?'

Fru G: Å, då skulle jag sakna rätt mycket. Så är det inte. Som jag hatar företaget, men... äh... jag skulle ju till personalbyrån i januari. De ville förflytta mig. Eller jag skulle säga upp mig, de ville ge mig en engångsersättning... det tog mig hårt. Om jag mmm... så var det, äh, att (finner knappt ord) att äh – att tänka... nu håller jag på att vänja mig vid det långsamt, om pojken börjar skolan nästa år, att jag då skulle sluta, va. Men just nu, nu kan jag inte tänka mig det. Jag kan *inte* tänka mig att inte längre få gå in i fabriken genom brandstationen. Det kan jag bara inte tänka mig.

Två meningar senare ger hon en objektiv anledning som kan *legitimera* att hon fortsätter arbeta (denna önskan finns där).

Vi har ju nu faktiskt bestämt, att vi ska antingen köpa eller bygga ett hus, va, och äh, det skulle ju bli *mycket* svårare om jag slutade på företaget, eller hur, då skulle jag alltså, då skul-

le det på nåt sätt om jag, jag vet ju nu, om jag slutar nästa år, då blir det så att jag stämplar ett år, va. Och sen går vår pojke ju ett år i skolan, eller hur, och sen kan jag leta ett halvtidsjobb och jag tror ju att när han gått i skolan en tre, fyra år då kan jag jobba heltid igen.

Detta framtidsperspektiv, 'börja jobba heltid igen', emotsägs ständigt av de omedelbara erfarenheterna av det tunga fabriksarbetet:

Så i förbigående sagt så vill jag hur som helst inte, vill jag i alla fall inte fortsätta länge till med det här slitet. Nej, det blir bara värre. Det blir *bara* värre. Det blir... Ni kan tex inte föreställa Er vilket uppträde vi hade idag på midan med vår förman. De får aldrig nog.

Likväl finns subjektiva behov av att genom en objektiviserad (*mätbar*) prestation uppnå erkännande och känna självuppskattning. Dessa behov tillfredsställs inte i hemarbetet. Det sägs i det sammanhang, där hon skildrar erfarenheterna från fabriken.

Om jag fick välja skulle jag avskaffa hemarbetet... ja, det har också något att göra med mitt, äh, när jag först sa, äh, jag har hellre ackord. Jag vill se vad jag gör. Inte sant, hemma: visst, när jag dammat kan jag se att jag dammat, men (skrattar) det räcker inte för mig.

Mot slutet av samtals tredje del frågar vi: 'Och tycker Ni att en ordentlig yrkesutbildning är lika viktig idag för flickor som för pojkar?' Fru G utvecklar sitt 'ja' på frågan med hänsyn till den för henne centrala konflikten mellan yrkesarbete och 'modersplikter' och refererar till sitt eget liv. Därvid ger hon problemet, vars dimensioner framgått av de citerade avsnitten, en specifik vändning: hon förlägger ambivalens- och ambitendenskonflikten, som inte har någon idealisk lösning, till en nivå där det blir möjligt att uttrycka en kompromiss. Hon förutser svårigheter i skolan för sin son (det är ju *egentligen* för att förhindra dessa som hon vill sluta arbeta) och hittar

Foto Cina Gotby

för den skull en anledning (kostnaderna för privatlektioner) till att *ändå* arbeta, Vilket därigenom åter är en objektiv nödvändighet.

Fru G: Ja ja, alldeles säkert. Alla gånger... själv är jag ju det bästa exemplet. Om jag hade lärt mig något, då hade jag inte behövt slita så på företaget. Nej, det hade jag inte behövt. Och här går jag ju faktiskt — jag har ju alltid sagt: om vår pojke går i skolan och jag märker att han *inte* hänger med i skolan, att han har problem, då ska han, om jag klarar det, ska han ha privatlektioner. Ock då arbetar jag gärna, för att få pengar. Kan ni förstå det?

För att nå fram till sådana motsättningar i subjektet utvecklade vi — som beskrivits ovan — perspektivförändringen. Av samma anledning — för att inte förhindra de uttryck för ambivalens, som vi antog fanns — ställde vi inte heller några antingen-eller-frågor, som skulle tvingat kvinnan att välja mellan *alternativ* där det inte finns några. I sådana sammanhang är alternativfrågor hermetiska; de skulle sönderslita enheten i de motsättningsfyllda erfarenheterna och lett till en reducering av den verkliga komplexiteten, och därigenom till ett resultat som blivit felaktigt, eftersom det blivit abstrakt. Alla frågor skulle vara så öppna att kvinnorna kunde väga argumenten för och emot varandra.

Hela uppbyggnaden av intervjuhandledningen följer denna princip. Visserligen lägger de tre intervjuerna (var och en varade cirka tre timmar) tyngdpunkten vid olika erfarenhetsområden (biografi/arbetslivet i industri/familjens reproduktionsområde). Områdena behandlades emellertid inte separat, utan i varje intervju togs hänsyn till de konkurrerande arbetsområdena. Därvid har vi försökt att lämna stort utrymme åt beskrivningar av situationer och erfarenheter jämfört med informationsfrågor.

Vad säger kvinnorna själva?

Vad betyder fabriksarbetet för dem?

Vi gick till arbetsplatserna. Inför de objektiva arbetsförhållanden som vi fann där,

väntade vi att kvinnorna skulle uppleva sin verksamhet i fabriken uteslutande som tvångsarbete, hets, kroppslig nedslitning, som de bara utsatte sig för av ekonomiska skäl. Vi kunde föreställa oss att den enda kompensationen — mot bakgrund av privatiseringen i familjen — var de tillfällen till kommunikation, som avtvingats produktionsprocessen. I det stora hela bekräftades först dessa antaganden. Det ekonomiska tvånget spelar en avgörande roll för att fortsätta med fabriksarbetet, och även kommunikationsmöjligheterna med manliga och kvinnliga kollegor har en stor känslomässig betydelse. Likväl kan den subjektiva uppfattningen av fabriksarbetet inte reduceras till dessa båda aspekter.

Intervjuerna visar att även under restriktiva arbetsförhållanden är *flera dimensioner* i verksamheten känslomässigt laddade. Inte i *någon* intervju finns ett uteslutande instrumentellt förhållande till arbetet; alla arbetserfarenheter är ambivalenta, dvs har både positiva *och* negativa drag.

När vi i det följande frågar efter de *psykiska behov* som ligger bakom dessa positiva och negativa drag, så innebär det inte att vi vill leda bort intresset från de destruktiva arbetsförhållandena. Ambivalensen och komplexiteten i arbetserfarenheterna kan likväl inte *deduceras* ur de objektiva arbetsförhållandena. Det krävs en differentierad arbetspsykologi som inte ser arbeterskorna och arbetarna bara som *arbetskraft*, om dessa drag ska kunna få en förklaring.

Denna arbetspsykologi måste även — och i detta perspektiv uttrycks vårt politiska intresse — ta upp bristerna och de positiva kontrasterande erfarenheterna från familjens livssammanhang. Först då blir klart att just för kvinnor måste *båda* områdena genomgå en samhällelig förändring, för att subjektiva potentialer ska kunna utvecklas och psykiska behov kunna tillfredsställas.

Denna ståndpunkt blir mer förståelig, om vi med hjälp av intervjuavsnitt blottlägger några av de dimensioner, som hänför sig till de subjektiva behov som alltså även uttrycker en *samhällelig potential*.

Det står snart klart för kvinnorna att de på fabriken står på nedersta steget i företagshierarkin. Som arbeterskor får de erfarenhet av diskriminering. Jämfört med männen har de ännu sämre arbetsplatser, får lägre lön, har färre möjligheter till vidareutbildning i yrket. Denna erfarenhet uttrycks i upprördhet och hat, som följande intervjuavsnitt visar. Likväl är kvinnorna avgjort självmedvetna och har positiva känslor för fabriksarbetet. Hur ska vi förstå det? Genom fabriksarbetet får de något som undanhålls dem i familjen: *samhällets erkännande*. Hemarbetet erkänns varken av samhället eller privat av man och barn som ett likvärdigt arbete. Det tas som självklart, naturligt. Denna blandning av diskriminering och erkännande uttrycks av fru P:

Det har varit en konflikt på arbetsplatsen: I fredags sa jag till en planerare att han själv kunde göra hela skiten... det säger jag, de kan se efter först ordentligt innan de säger något, anklaga en kvinna som inte gjort något fel. Jag menar inte att bara jag råkar ut för det, det gör ju andra kvinnor också. De hämtar alltid kvinnan först, i stället för att först fråga: hur, varför? Nej, kvinnan råkar alltid ut. De måste ju alltid trycka ner någon i skorna, för de blir ju själva nertryckta av dem som är över dem, va, de måste avreagera sig på kvinnorna, va, så är det ju på företaget, va, att kvinnor som arbetar där, de är underst och måste rätta till det, och det tycker jag är så förfärligt. Alltid den som är underst.

'Alltid den som är underst...' Och trots detta: vilket arbete spelar störst roll för deras självkänsla?

Fru P: Jag skulle säga att det är jobbet på företaget! För där erkänns mer att man gjort något. Där kommer någon och säger: ja, du har arbetat bra, har jobbat fint. Och när det är sådana undantagsfall, då kommer de och berömmar en, va, att man klarat det och gjort det, som ju inte förekommer hemma. För vem säger hemma: det har du gjort bra? För där *måste* det ju vara bra. Och på jobbet är det så att när man arbetar extra, då är det på något sätt annorlunda. Då kommer de och berömmar en. Och det behövs ibland. Man behöver lite uppmuntran ibland.

Behovet av att känna sig erkänd som människa i den arbetsprestation man utför ligger nu på tvärs mot de objektiva arbetsförhållandena. Kvinnoarbetsplatser utmärks av en höggradig taylorisering, monotoni, ryckighet, små möjligheter att disponera arbetet bla. Dessa arbetsvillkor väcker aggression, upprördhet och ibland även en motståndspotential hos kvinnorna. Men till skillnad från arbetet i hemmet erbjuder produktionsprocessen dem likväl en möjlighet till *självhävvelse genom självuppskattning*. I hemarbetet finns en tendentiell osäkerhet om värderingsnormen, (har jag städmani/gör jag inte tillräckligt?), under det att det i fabriken finns objektiva mått på hastigheter och antal – hur tokigt det än är att kvinnorna måste relatera sig till dem. Prestationskraven är mer närvarande och tydligare framhävda, även om det också är som tvång.

Fru P som svar på frågan om vilket arbete som ger henne störst tillfredsställelse: Jo, det på fabriken, för där vet jag ju att jag måste klara det, jag menar jag *måste* göra ett visst antal – och det gör jag också. Och då är jag nöjd. Och om jag inte skulle klara det, då skulle jag säga: ja, idag var det då... det hade kunnat gå bättre. Det hade jag kunnat göra bättre.

Intervjuaren: Men skulle man kanske inte kunna säga det om hemarbetet också, om Nitex skulle stryka en hög...

Fru P (avbryter): Det skulle jag inte säga! Det är något vardagligt och det hör till hushållet och på jobbet är det annorlunda. Där har jag utträttat något. Det är visserligen struntprat, man måste utträtta något hemma också men...

Hittills har vi med dimensionerna erkännande/självhävvelse genom självuppskattning benämnt några av de psykiska behov, som mot den alienerade arbetsprocessen och tom i denna kan finna gensvar. Liknande psykiska behov ingår i erfarenheten av produktionsprocessen som *samarbetssammanhang*. Det visar arbeterskornas uttalanden.

Den kapitalistiskt organiserade produktionsprocessen framtvingar ett konkurrens-

förhållande som även inverkar på kvinnorna, hur skulle det kunna vara annorlunda. Likväl får kvinnorna även under dessa konkurrensvillkor erfarenhet av samarbete (skynda på, avslöja knep, hjälpa någon) och den är ett positivt bevis och bekräftelse på social förmåga. Mot bakgrund av att arbetet i privatsfären strukturellt utesluter kollektivitet, uttrycker sådana erfarenheter och inläringen av denna praktik en möjlighet för kvinnorna att vidga sina ramar, som de inte skulle vilja gå miste om.

Fru D: ...alltså kamratskapet är ju fint, alla hjälper alla. Om man inte kan något, eller om någon är ny eller så. Också när eldaren började, han har varit här ungefär trekvarts år nu, vi visade honom. Ett par dagar var det en som visade honom och sen var det slut. Och under tiden hade jag redan lärt mig sköta ugnen, så att det passade nertill och så. Sa alltid hallå, Mustafa, kom hit, jag gör det först, och då, så såg han hur jag gjorde tills han förstod... Alltså, det tycker jag är självklart, att alla hjälper alla.

Fru W: Alla såg ju till att de inte behövde sopa så mycket. De listade ut det på något sätt... eller sa till de andra: här måste du skrapa av bättre, så behöver vi inte sopa så mycket. Och vi försökte göra det och sa att det var bättre. Men då, menar jag, man måste ju då alltid vara tre eller fyra, som alla är införstådda med det... många gör det ju inte, många är då verkligen tjuriga när de gäller det, men när jag blev upplärd, han som gjorde det han var väldigt öppen... ja, han visade mig flera knep och då tänkte jag, varför skulle inte jag hjälpa människor som nu har det lika svårt som jag hade då.

Hittills har vi klarlagt avsaknads- och bristupplevelserna i familjens livssammanhang som bakgrund till fabriksarbetets subjektiva betydelse. Men det gäller att även påvisa den motsatta inriktningen, nämligen hur positiva erfarenheter av hemarbetet gör sig gällande i en nedvärdering av betydelsefulla dimensioner i fabriksarbetet.

Vi tar ett exempel som låter producenternas främlingsskap inför produktionen komma till tals.

På frågan vilket arbete som ger henne

störst tillfredsställelse — hemarbetet eller arbetet på fabriken — svarar fru D: 'Hemarbetet!' Intervjuaren frågar: 'Kan Ni säga varför?' Följande samtal utspinner sig:

Fru D: Men på något sätt... jag vet inte heller. Jag är glad när allt är klart, när jag verkligen gjort något klart och kan säga: jag har lagat tre par byxor eller sytt i tre blixtlås... det är *också* skönt.

Intervjuaren: Och det kan man inte säga på fabriken?

Fru D: Nä, det är ju ett arbete (stönar), det är ju inte så att man efteråt bryr sig om slutprodukten. Jag kan säga: ja, mina barn har ordentliga byxor igen. Tre lappar ovanpå varandra, det gör ju inget, men blixtlåset är helt igen, det är ju i alla fall något... eftersom man ju alltid har slutprodukten för ögonen.

Intervjuaren: Ja på fabriken har...

Fru D: — har man inte det! Där är den borta och färdig! Om jag skulle se bilen någonstans, så tittar jag inte på den och undrar, oj, kan jag ha handskats med det chassit, det bryr jag mig inte alls om efteråt. Man har ju, äh, till arbetet hemma ett helt annat förhållande, för det har man ju alltid kring sig. Vad man gjort och inte gjort, vad som inte blivit färdigt, om det också är obetalt och allting... men på något sätt har man i alla fall ett helt annat förhållande till det...

Problematisering av arbetspsykologiska forskningsansatser

Vi lärde oss av arbetsforskarna. Mångtydigheten i de moment som bestämmer inställningen till fabriksarbetet, var vi vid undersökningens början inte medvetna om. De empiriska resultaten gav oss uppslag till fortsatta överväganden. Beror det på lönearbetande mödrars — mer allmänt: kvinnors överhuvud — speciella situation att motsägelsefullheter och interdependenser är så uppenbara? Eller gör sig ett sådant dialektiskt förhållande mellan olika livsområden gällande även hos manliga industriarbetare, när det gäller fabriksarbetets subjektiva betydelse? Eller om frågan ställs annorlunda: beror våra resultat bara på forskningsobjektet, eller även på ett teore-

tiskt angreppssätt och en förändrad metod som till skillnad från hittillsvarande arbetspsykologiska forskningsansatser försökte ta hänsyn till de ömsesidiga verkningssammanhangen? Hur det än må vara med detta, så problematiserade intervjuutsagornas mångfald tydligt ensidigheten i de hittills föreliggande arbetspsykologiska ansatserna. Vi ska avsluta med att diskutera hur och varför. Det ger oss samtidigt en möjlighet att än en gång sammanfatta vår hittillsvarande argumentering.

Vi kan pröva denna problematisering på ett framskridet och för oss politiskt viktigt ställningstagande inom arbetspsykologin, nämligen den handlingsteoretiska ansatsen, såsom den företräds av Fricke, Lempert, Ulich och Hacker. Därvid är vi intresserade av huruvida de insikter som erhållits i kvinnoforskningen inte även pekar utöver detta problemområde. Det skulle kunna visa sig att de tillvägagångssätt som visas i det följande inte bara tycks värdelö-

sa, när det gäller att förstå den kvinnliga arbetskraftens speciella psykiska problemkonstellationer. De missar även generellt komplexiteten och motsägelsefullheten i arbetserfarenheter och inställning till arbetet.¹⁰

Utgångspunkten för Lemperts resonemang är prognosen att under loppet av kraftigare rationaliseringsåtgärder allt fler industriarbetare kommer att utsättas för dequalifikationsprocesser. Det innebär att chanserna att utbilda sig och möjligheterna att själv styra sitt arbete på företaget kraftigt minskar.¹¹

I synnerhet kvinnorna har alltid råkat ut för de genomgripande förändringar som denna process medför — en omyndighetsförklaring dels genom att det saknas tillfällen att kvalificera sig och att använda sina kvalifikationer, dels genom att det saknas tillfällen att lära sig något i själva den industriella produktionsprocessen.

Arbetspsykologer som bland handlings-

Foto Cina Gotby

teoretiska problemställningar sysslar med hur människor påverkas av arbetserfarenheterna, är eniga om att hinder för personlighetsutveckling, ja, i längden svåra deformationer kommer av:

- enkla och enformiga verksamheter
- standardiserade operationer
- auktoritära sociala relationer
- autokratiska och byråkratiska beslutsformer och
- perspektivlösheten i den individuella samhälleliga utvecklingen¹²

Dessa arbetsvillkor är typiska för kvinnor och om man går efter Fricke, Hacker, Ulich och Lempert blir konsekvensen att fabriksarbeterskor i alldeles särskilt stor utsträckning skulle uppvisa deformationer och deprivationssymptom.

'Det gäller bland annat för den kognitiva potentialen att lösa tekniska problem och sociala konflikter, dvs den kognitiva förmågan i den trängre betydelsen av kompetens till instrumentellt handlande och för det moraliska medvetandet – liksom för den snarast instrumentella eller problemrelaterade motivationen.'¹³ Till att börja med: vi delar denna inställnings politiskt strategiska frågeställning, som avser att i framtiden gestalta den industriella arbetsprocessen så att tillfällen till handling och kunskap inte minskar alltmer, utan ökar.

Men en rad teoretiska premisser i denna inställning överensstämmer inte med fenomen som dyker upp i vårt material. Mot bakgrund av de hot om deformation och deprivation som finns i familjen, framträder arbetet på företaget inte bara som utslagning, utan även som deltagande i ett viktigt samhälleligt erfarenhets- och verksamhetsområde. Visserligen är prestationsförmåga, beslutskompetens, dispositionsmöjligheter kraftigt begränsade på företaget, men denna kognitiva förmåga är till fullo för handen inom andra handlingsområden. Begränsningen av arbetspsykologiska aspekter till 'den av medvetandet kontrollerade handlingen (som)' den mänskliga verksamhetens grundenhet och den egentliga basen för psykologisk analys¹⁴ reducerar dessutom den handlings-

och erfarenhetsrelevanta potentialen till en rent kognitiv förmåga. Det synsätt som begränsas till det kognitiva förleder därigenom forskaren själv till en endimensionell rationalitet när han gallrar bland möjliga inställningar till arbetet: motivationella, instrumentella, uppgiftsrelaterade – var och en hör prydligt åtskild till sitt eget lilla fack.

Dessa kritiska anmärkningar kan fastställas noggrannare:

1. Objektivt erbjuder den industriella produktionen knappast kvinnorna någon lockelse att känna en 'uppgiftsrelaterad motivation' (Maslow). Grundförutsättningarna för en identifiering med arbetslivet – arbetsplatssäkerhet, rättvis lön och uthärdlig belastning vad gäller tempo, monoton och krav på uppmärksamhet – saknas i större utsträckning på kvinnoarbetsplatser med ackordsvillkor. De framlagda citaten visar emellertid att även när kvinnorna skulle vilja sluta med fabriksarbetet, har de ett alltigenom ambivalent förhållande till det, i vissa avseenden tom ett positivt förhållande. Uppenbarligen motsvarar den samhälleliga betydelsen av arbete utanför hemmet psykiska behov hos subjektet. Ju mindre dessa tillfredställs i familjen, desto mer försöker kvinnorna att trots de alienerade arbetsförhållandena avvinna ackordsarbetet möjligheter till självhävdelse och erkännande. Alternativen 'snarare instrumentell – snarare uppgiftsrelaterad motivation' är felaktigt ställda. Båda momenten ligger hos det enskilda subjektet i strid med varandra, låter sig inte särskiljas. Därvid tycks de positiva aspekterna politiskt sett först dubbelbottnade. De lättar på alienationens tryck, förställer väl även insikten om exploateringsstrategierna, vilka objektivt strukturerar arbetsprocessen. Men när en politisk bedömning av 'känslornas konservatism' (Bernfeld) ska göras bör man vara försiktig. Inte bara i samhället, utan även i individen verkar dialektiken. De positiva emotionella aspekterna kommer inte till stånd genom en enkel affirmation, utan genom en dubbel negation. Som Jervis uttrycker det: man kan inte låta

bli att uppta ens ett alienerat arbete positivt.¹⁵

Denna dubbla negation förutsätter erfarenheter, som också kan bli verksamma som resistensförhållanden. Och genom självhävdelse och erfarenheter av erkännande möjliggör ett starkt självmedvetande också motstånd.

2. Trots att kvinnor på fabrik arbetar under villkor, som inte bara underlåter att aktivera deras intellektuella prestationsförmåga, deras kompetens att fatta beslut, deras självständighet i företagets arbetsorganisation, utan snarare låter dem avtyna, så upplever de likväl enstaka moment i företagets socialisation helt och hållet som en subjektiv läroprocess. Att arbeta på fabrik betyder objektivt i första hand att förmågor förstörs. Förmågor som just kvinnor har vunnit och använder i socialisations- och reproduktionsområdet 'familjen'. Likväl avviner kvinnorna företaget som är en övervägande manligt strukturerad offentlighet, även självutvidgande möjligheter, som annars är stängda för dem på grund av arbetsdelningen i hemmet och den könsspecifika uppfostran. De lär sig tekniska och hantverksmässiga färdigheter, får erfarenhet av samarbete och samarbetsförmåga, nya intresseinriktningar när det gäller samhället och politiken. I familjens isolering och privatisering måste kvinnorna först själva organisera något kollektivt, som i fabriken objektivt föreligger, innan liknande erfarenheter kan göras i reproduktionsfären.

3. Egentligen borde den ur restriktiva arbetsförhållanden härledda – 'inaktivitetsatrofin' (U. Lehr) stämma på de kvinnor vi utfrågat. Men på kvinnorna faller inte bara hela handlingskompetensen för att lösa hemmets försörjningsproblem. De har också ansvaret och handlingsförmågan när det gäller det konfliktfyllda sociala område som är barnens uppfostran. Och dessa uppgifter löser de också.¹⁶

Uppenbarligen inverkar fabriksarbetet på två sätt på familjen. Fysisk utmattning, kraftlöshet och de olika kraven på förhåll-

ningssätt orsakar avsevärda omställningsproblem, som drabbar alla familjemedlemmar mer eller mindre. Mest drabbas kvinnorna, eftersom de själva även måste ta itu med de frustrationer som läggs dem till last.

Men det objektiva tvånget att bemästra respektive bearbeta motsägelsefulla erfarenheter, ger inte bara destruktiva resultat. Det kan också bidra till frigörelsestrategier för att bemästra konflikter.

Att vara mindre ekonomiskt beroende av mannen genom att ha egen inkomst, att veta att hon också garanterar familjens underhåll och levnadsstandard, ökar även kvinnans förmåga att hävda sig i konfliktsituationer i familjen, som skulle kunna utlösas av patriarkaliska auktoritetsförhållanden, av arbetsdelningen i hemmet eller av problem som har med den könsspecifika uppfostran att göra.

Dessa på empirisk väg vunna insikter kräver vidareutveckling av de hittills föreliggande arbetspsykologiska ansatserna. Här ska kort skisseras i några teser den riktning vi vill se denna vidareutveckling ta.

1. Subjekten, som säljer varan arbetskraft i produktionssfären, relaterar sig inte bara till de objektiva arbetsvillkoren, när det gäller motivation, affekt, normativ orientering. De kommer till företagen med tidigare förväntningar, erfarenheter, behov och rädsla. Den subjektiva betydelse, som deltagandet i det industriella arbetslivet har för dem konstitueras visserligen också, men inte främst och inte bara i den yrkesmässiga socialisationen – den har sin livs- och könsspecifika bakgrund. Arbeterskorna och arbetarna är inte bara bärare av varan arbetskraft, utan i sin egenskap av människor förkroppsligar de även den individuella arbetsförmågan. Med hjälp av en politisk arbetspsykologi måste man utforska dialektiken mellan den individuella arbetsförmågan och varan arbetskraft – såsom *motsättningspotential i subjektet*. En sådan arbetspsykologi skulle både ta itu med en differentierad bestämning av momenten av objektiv motsättning i den kapitalistiska produktionsprocessen och även ta hänsyn

till socialisationsinnehållet i dubbelkaraktären hos varan arbetskraft.

2. Hacker, Ulich, Fricke och även Lempert orienterar sig bara efter den kognitiva förmågan när det gäller frågan om hur yrkesmässig autonomi ska organiseras i arbetsprocessen som läroprocess. Vi utgår från att inte bara kognitiva och kommunikativa kompetenser spelar en roll vid ett offensivt behärskande av sociala konfliktsituationer. Det gör även emotionell erfarenhetsförmåga, upprördhet, utsatthet, vilja till förändring'.

Konflikter hemma, konflikter på arbetet provocerar fram samhällseliga och sociala insikter även i känslomässiga konflikter. Behovet av självuppskattning, självhävdelse, av att själv delta i något — de motivationella orsakerna till en önskan om autonomi — är, liksom upplevelsen av att dessa behov undertrycks, präglad av känslomässiga aspekter. Om mänskligare samhällseliga arbets- och livsvillkor ska organiseras får man inte bara låta bli att tänka över huvudena på dem det gäller. Man får heller inte underlåta att ta hänsyn till deras emotionella erfarenheter.

3. De lönearbetande mödrarnas erfarenheter visar att förändringar måste gälla inte bara arbetsplatserna, utan den arbetsdelade strukturen (fabrik, familj, fritid) i deras totala livssammanhang. En arbetspsykologi (och industrisociologi) som inskränker arbetsbegreppet och arbetsorganisationens problem till den industriella produktionen (resp yrkeslivet) blir lika inskränkt som den kapitalistiska arbetsdelningen. Den missar än en gång den interdependens som finns i arbetet mellan privat och offentligt, mellan det som ligger utanför hemmet och det som sker i hemmet.

Översättning: Birgitta Jönsson
Fackgranskning: Anita Göransson

Artikeln är hämtad ur *Gesellschaft Beiträge zur Marxschen Theorie 14*, Suhrkamp Verlag 1981. Den härrör från ett projekt vid psykologiska institutionen vid Hannovers universitet. Projektet som leds av Regina

Becker-Schmidt, ingår i DFG-området 'Kvinnans integration i yrkeslivet'.

NOTER

1. Jfr Ch Lau, 'Zugänge zur Wirklichkeit: Methodeninnovation im DFG-Schwerpunkt Industrie und Betriebssoziologie' i *Soziale Welt*, häfte 28, 1977, s 44—156.
2. Bland nyare undersökningar ska nämnas: R Breithaupt, L Lappe, I Schöll-Schwinghammer, I Wegehaupt-Schneider, *Arbeitsbedingungen und Arbeitsbewusstsein erwerbstätiger Frauen*, Göttingen, 1978. F Wetz, A Dietzinger, S Lullies, R Marquart, *Junge Frauen zwischen Beruf und Familie*, Frankfurt a M/New York 1979. Ch Eckart, U G Jaerisch, H Kramer, *Frauenarbeit in Familie und Fabrik*, Frankfurt a M/New York 1979.
3. Jfr Bericht über die Studie von M Osterland 'Innerbetriebliche Arbeitssituation und ausserbetriebliche Lebensweise von Industriearbeitern', i *Frankfurter Rundschau*, 24.6.1978, s 13.
4. Jfr W Volpert, 'Psychologie der Ware Arbeitskraft. Zur Kritik der Arbeits- und Betriebspsychologie' i: *Kritik der Bürgerlichen Psychologie* utg av K J Bruder, Frankfurt a M 1973.
5. Det skulle spränga ramarna för denna artikel om vi skulle visa hur de motsägelsefulla strukturer vi nämnt — de 'områdesimmanenta' och de mellan områdena — relaterar sig till varandra, mot bakgrund av sin samhällseliga formbestämning. Här ska bara betonas att först en flerdimensionell analys av villkorssammanhangen kan kasta ljus över den faktiska förslitning som lönearbetande mödrar utsätts för. Man kan med begreppet dubbelarbete visa hur kategorier förändras när man systematiskt undersöker komplexiteten i villkorssammanhangen. Jfr R Becker-Schmidt, *Nachwort zu E Zaretsky, Die Zukunft der Familie*, Frankfurt a M/New York 1978, s 147 ff.
6. Jfr Ch Eckarts, U G Jaerischs och H Kramers undersökning.
7. R Becker-Schmidt, a a, s 148 f.
8. Här stöder vi oss mycket på det i psykoanalysen ingående behandlade sammanhanget mellan motsägelsefyllda krav på förhållningssätt och ambivalens. Vi överför emellertid konflikten i den inompsykiska dramatiken djupdimensioner till det socialpsykologiska plan där samhällseliga oförenligheter bearbetas. Jfr J Laplanche/J-B Pontalis, *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt a M 1973, s 55 f.
9. Perspektivförändring förstås även som i det närmaste en positionsförändring, dvs som 'att-försätta-sig-i-en-annans-ställe'. Jfr: D Geulen, *Das vergesellschaftete Subjekt*, Frankfurt a M 1978, s 285 f. Det avser alltid en socialpsykologisk mekanism inom kommunikations- och interaktionsfären. Vi ville finna en forskningsmetodologisk

ekvivalent för denna psykiska mekanism. Därför använde vi perspektivförändringen som *instrument* vid konstruktionen av intervjuhandledningen.

10. Dessa författares politiska inriktning – om man nu bortser från de skiljaktigheter som finns – är att visa på nödvändigheten av att 'anpassa arbetsvillkoren (i industriarbetet) till människorna' (Ulich). Vår kritik riktar sig inte mot denna intention. Vi menar bara att förändringar på arbetsplatsen inte bara måste riktas mot aspekterna objektiv belastning/påfrestning och dekvallifiering, utan att man måste utforska och ta hänsyn till mångtydigheten i de psykiska behov som fästs vid arbetsplatsen.
11. W Lempert, 'Industriearbeit als Lernprozess? Eine Auseinandersetzung mit dem "dynamischen" Konzept der Industriosiologie von Werner Fricke,' i: *Soziale Welt*, häfte 3, september 1977, s 312.
12. A.a.
13. A.a.
14. E Ulich, *Über mögliche Zusammenhänge zwischen Arbeitstätigkeit und Persönlichkeitsentwicklung*, i: *Psychosozial* 1/78, s 45.
15. G Jervis, *Die Lage der Arbeiter und Neurosen*, i: *Psychotherapie als Klassenkampf*, Berlin 1974, s 28 f.
16. Jfr U Baumgärtel, *Analyse des Arbeitsberichts Kinderversorgung anhand einer Studie über Haushalte von Arbeiterinnen*. Föredrag som hölls vid den tolfte högskoledagen vid Justus-Liebig-universitetets i Giessen agrar-, hushålls- och livsmedelstekniska linje, den 13 och 14 oktober 1977.

SUMMARY

Since the 60s, questions about the concrete work relations of industrial workers and their attitudes toward work in the factory have been taken up in industrial sociology. Women's situation, however, continues to be marginalized and few of the projects within this field of study look at the work problems and work experiences of female workers.

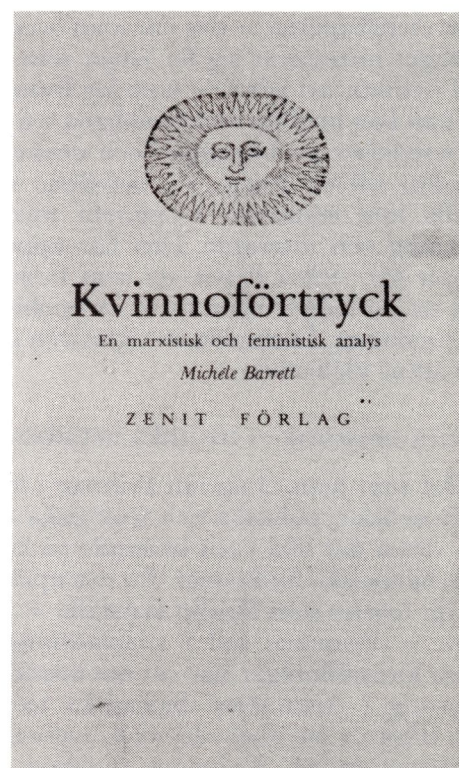
In the study referred to in the article, the subjective meaning of factory work for women is examined. Since work and family are so closely intertwined in women's lives, the analysis does not limit itself to experiences in the sphere of production. Two problem areas present themselves, sometimes differently structured but yet related to each other. On the one hand, contradictory demands in the family bind women to this sphere but at the same time elicit a wish to break out of the narrow confines of the home. Contradictions in the sphere of production bring about both a feeling of distance from factory work while at the same time feeling

bound to it. This ambivalence becomes clearer as women compare and contrast both areas of work to each other. In this article emphasis is placed on the subjective experience of factory work in its relation to experiences and work in the family. This experience is illustrated in the factory workers' own words.

Regina Becker-Schmidt Psychologische Inst.
Gudrun-Axeli Knapp Hannover
Mechthild Rumpf West Germany

Michele Barretts bok behöver numera varken introduktion eller rekommendation. Det är en outhärlig översikt över dagens debatt, omfattande, klarsynt och rättvisande. Dess grundlighet gör den lämplig både för den som vill ha en introduktion och för den mer avancerade läsaren.

— Marxism Today —

276 sid. 79:–. Finns i bokhandeln eller direkt från Zenit. Sätt in beloppet på pg 55 65 22–1. Om du samtidigt prenumererar på tidskriften Zenit (60:– för 6 nummer) får du boken för endast 50:–.

Zenit, Box 1156, 221 05 Lund